

Zakres ochrony Artykułu 8 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności – uwagi ogólne na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

The Scope of Protection of Article 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms – General Remarks in the Light of the Case Law of the European Court of Human Rights

Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms covers the scope of clearly defined rights, i.e. the right to private life, the right to family life, the right to home and the right to correspondence. In the case-law of the European Court of Human Rights a variety of facts and law are covered under the Article 8 of the Convention. The main purpose of the paper is to present the most common facts and law in which a complaint to the Court in Strasbourg was brought under Article 8 of the Convention. The specific objectives are: first, to show that the terms used in the content of Article 8 of the Convention are autonomous concepts that are defined in the course of the application of Article 8 of the Convention by the ECHR and are subjected to constant change; Second, to show that Article 8 of the Convention is applied not only to vertical relations (individual-state), but also to the horizontal relations (individual-individual); third, to show that many of the rulings are examples of the practical application of the long-standing principle of international law of subsidiarity; fourth, to show that the standard of protection arising from the Article 8 of the ECHR consists of the proper shaping of the domestic public law and the Convention in both the material procedural aspects.

Kamil A. Strzępek

*Doktor nauk prawnych
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego*

ORCID – 0000-0001-9277-6057

Słowa kluczowe:

prawo do życia prywatnego; prawo do życia w rodzinie; prawo do poszanowania miejsca zamieszkania; prawo do poszanowania korespondencji; prawa człowieka

Key words:

right to respect for private life; right to respect for family life; right to respect for home; right to respect for correspondence; human rights

<https://doi.org/10.36128/priv.vi32.68>

1. Wprowadzenie

Mogłoby się wydawać, że zagadnienie ochrony prawa do prywatności (również na poziomie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka¹; dalej jako „EKPC” lub „konwencja”) nie jest oryginalne, szczególnie gdy materiałem badawczym jest orzecznictwo Europejskiego

1 Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. 1993 nr 61 poz. 284).

Trybunału Praw Człowieka (dalej jako „ETPCz” lub „trybunał”). Można by nawet takie opracowanie nazwać po prostu „przewodnikiem” po orzecznictwie, który pozwala na szybkie zapoznanie się z judykaturą ETPCz i stanowi wyłącznie wartość informacyjną. W mojej ocenie tego rodzaju sposób pojmowania publikacji naukowych, których materiałem badawczym jest orzecznictwo, jest nie do końca sprawiedliwy. Zgodnie z art. 4 ust. 2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce², działalność naukowa obejmuje m.in. badania naukowe, a wśród nich m.in. badania podstawowe, które rozumiane są jako prace empiryczne lub teoretyczne, mające przede wszystkim na celu zdobywanie nowej wiedzy o podstawach zjawisk i obserwowanych faktów bez nastawienia na bezpośrednie zastosowanie komercyjne. W mojej ocenie, gdy chodzi o nauki prawne nieoceniony materiał empiryczny w działalności naukowej stanowi właśnie orzecznictwo sądów i to zarówno sądów krajowych, zagranicznych, jak i międzynarodowych. To właśnie z orzecznictwa można czerpać wiedzę (często nową) o np. zasadach i metodach interpretacji prawa przez organy prawo stosujące, czy też o zakresie ochrony, jaki w praktyce implikuje konkretny przepis prawa zawierający odniesienie do praw i wolności człowieka. To również w oparciu o „zjawiska” zauważone w praktyce orzeczniczej, można formułować postulaty *de lege lata* i *de lege ferenda*.

Niniejszy artykuł napisany został w oparciu o analizę orzecznictwa ETPCz. Materiał badawczy (empiryczny) stanowią zatem decyzje i wyroki ETPCz, które znaleźć można w powszechnie znanej i dostępnej bazie orzeczeń ETPCz na stronach Rady Europy³. Z tego też względu, nie uznałem za celowe, zamieszczanie w przypisie dolnym do każdego orzeczenia jego adresu URL, gdyż ww. baza orzeczeń pozwala niezwykle łatwo, wręcz intuicyjnie, odnaleźć wskazane w opracowaniu orzeczenia po wpisaniu ich numeru (numeru skargi) lub tzw. tytułu sprawy, a nawet pojedynczych wyrazów.

Cele szczegółowe niniejszego artykułu były następujące. Po pierwsze, opracowanie ukazuje, że pojęcia użyte w treści art. 8 EKPC – takie jak „życie prywatne”, „życie rodzinne”, „mieszkanie”, „korespondencja” – są pojęciami autonomicznymi, które są definiowane w toku stosowania art. 8 EKPC przez ETPCz i podlegają ciągłym zmianom. Po drugie, opracowanie ukazuje, że art. 8 EKPC stosowany jest nie tylko w relacji wertykalnej (jednostka – państwo), ale również w relacji horyzontalnej (jednostka – jednostka). Po trzecie, uważny czytelnik zauważy, że wiele z powołanych orzeczeń, stanowi przykład stosowania w praktyce, nieprzemijającej zasady prawa międzynarodowego, jaką jest zasada subsydiarności. Wiele z orzeczeń dotyczy bowiem spraw, w których ETPCz orzekał odmiennie od sądów krajowych. Po

2 Tekst jednolity Dz. U. z 2020 r. poz. 85, 374.

3 [nr 3 \(33\) jesień 2020](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{„documentcollectionid2”}[„GRANDC HAMBER”, „CHAMBER”]}.</p>
</div>
<div data-bbox=)

czwarte, opracowanie ukazuje, że na standard ochrony, wynikający z art. 8 EKPC, składa się zarówno odpowiednie ukształtowanie prawa wewnętrznego państwa – strony konwencji w aspekcie materialnym, jak i w aspekcie proceduralnym.

Ze względu na złożoność ww. zagadnień, główny materiał badawczy opracowania został ograniczony do orzecznictwa ETPCz. Założono ponadto, że pewne podstawowe teoretyczne pojęcia są już czytelnikowi znane. Prawdopodobnie kompleksowe omówienie ww. zagadnień (cele szczegółowe) w kontekście art. 8 EKPC, zasługiwałoby na formę monografii naukowej. W mojej ocenie, już samo wskazanie ww. zagadnień w orzecznictwie ETPCz, zasygnalizowanie ich obecności i związanych z nimi problemów, stanowi wartość naukową i przyczynek do dalszych prac zarówno teoretycznych, jak i empirycznych. Z tych samych względów w tytule artykułu wskazano, że stanowi on pewnego rodzaju uwagi ogólne. W każdym razie z oczywistych względów, nie stanowi on wyczerpującego omówienia tematu. Niemniej jednak w artykule zawarto odwołania do podstawowej literatury przedmiotu przy sygnalizowaniu problemów związanych z omawianymi zagadnieniami. Należy jednak zaznaczyć, że celem artykułu nie jest zebranie i przedstawienie dotychczasowych poglądów na temat poruszony niniejszym opracowaniem. Istniejące publikacje odnoszące się do art. 8 EKPC są napisane najczęściej w kontekście praw i wolności określonych kategorii podmiotów⁴. Niniejsze opracowanie stanowi raczej próbę prezentacji art. 8 EKPC z punktu widzenia przedmiotu ochrony oraz zasad i metod jego interpretacji.

4 Zob. np. Natalia Dampc-Kryspowicka, „Prawa transseksualisty w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka a oddziaływanie na polskim system prawny”, [w:] *Wpływ Europejskiej Konwencji Praw Człowieka na system ochrony praw człowieka oraz międzynarodowe prawo karne i humanitarne*, red. Elżbieta Karska (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią Wieki, 2013), 328-338; Ewa Szubert, „Prawo do poszanowania życia rodzinnego w kontekście uprowadzenia dziecka za granicę”, [w:] *Globalne problemy ochrony praw człowieka*, red. Elżbieta Karska (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2015), 185-194. Jedną z wielu publikacji, które w sposób kompleksowy odnoszą się do problematyki art. 8 konwencji, jest: Lech Garlicki, *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1-18* (Warszawa: C.H. Beck, 2010). Ta ostatnia publikacja pochodzi z 2010 r. i według mojej najlepszej wiedzy nie doczekała się kolejnego wydania.

2. Pojęcia „życie prywatne”, „życie rodzinne”, „mieszkanie” i „korespondencja” w orzecznictwie ETPCz.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że stosowanie EKPC przez ETPCz wymaga „specjalnej perspektywy”, odmiennej od prawa krajowego⁵. Wskazuje się ponadto, że EKPC jest „żywym instrumentem” i w konsekwencji należy ją interpretować w świetle warunków „dnia dzisiejszego”⁶. ETPCz potwierdzając dynamiczną wykładnię Konwencji stwierdził: „Konwencję i jej protokoły należy interpretować w świetle warunków dnia dzisiejszego. Jednakże Trybunał nie może, za pomocą interpretacji ewolucyjnej, wywieść z tych instrumentów prawa, które nie zostało w tym akcie ujęte od samego początku”⁷. W mojej ocenie to właśnie również powyższe względy, tj. z jednej strony traktowanie EKPC przez ETPCz jako „żywego instrumentu”, a z drugiej strony konieczność zapewnienia szacunku państwom – stronom konwencji, które przystępując do EKPC zgodziły się na przestrzeganie zawartych w przepisach EKPC praw i wolności – sprzyja tworzeniu pojęć autonomicznych na gruncie orzecznictwa ETPCz. Innymi słowy uważam, że tworzenie pojęcia autonomicznego na gruncie orzecznictwa ETPCz jest wynikiem z jednej strony oceny przez ETPCz tzw. warunków dnia dzisiejszego w konkretnej sprawie, a z drugiej strony, jest wynikiem konieczności zapewnienia przez ETPCz szacunku dla państw – stron konwencji, które zgodziły się przystąpić do konwencji w określonym jej brzmieniu.

Aby powołać się na art. 8 EKPC, skarżący musi wykazać, że jego skarga należy do co najmniej jednego z czterech interesów – praw określonych w tym artykule, a mianowicie: życia prywatnego, życia rodzinnego, miejsca zamieszkania i korespondencji. Niektóre sprawy mogą swoim stanem faktycznym obejmować nawet wszystkie cztery ww. interesy. To ETPCz określa, czy skarga wchodzi w zakres art. 8 EKPC. Następnie ETPCz ocenia, czy w sprawie doszło do ingerencji w jedno lub więcej praw skarżącego objętych zakresem ochrony art. 8 EKPC.

Prawo do życia prywatnego zapewnia strefę, w której każdy może swobodnie dążyć do rozwoju i realizacji swojej osobowości⁸. Ochroną art. 8 konwencji nie są objęte związki, relacje jednostki z całym jej otoczeniem, lecz tylko takie jej związki i relacje, które odnoszą się do innych ludzi, które

-
- 5 Karen Reid, *A practitioner's guide to the European Convention on Human Rights* (Londyn: Sweet & Maxwell, 2011), 57.
 - 6 Kirsten Schmalenbach, Oliver Dörr, *Vienna Convention on the Law of Treaties. A Commentary* (Heidelberg-Berlin: Springer, 2012), 534.
 - 7 Wyrok ETPCz z 13 XII 2007 r., sprawa *Emonet i Inni p-ko Szwajcarii*, skarga nr 39051/03.
 - 8 Decyzja ETPCz nr 6825/75 z 18 maja 1976 r.

mają charakter międzyludzki⁹. Obejmuje to prawo każdej osoby do zwracania się do innych w celu nawiązywania i rozwijania relacji z nimi i ze światem zewnętrznym, to znaczy „prawo do życia społecznego”¹⁰. Dlatego może też, w pewnych okolicznościach, obejmować działalność zawodową¹¹ oraz działalność komercyjną¹². Istnieje zatem strefa interakcji osoby z innymi, nawet w kontekście publicznym, która może wchodzić w zakres „życia prywatnego”¹³ lub nie¹⁴. Jednak w utrwalonym orzecznictwie trybunału nie ma niczego, co sugerowałoby, że zakres życia prywatnego rozciąga się na działania „o charakterze zasadniczo publicznym”¹⁵.

Biorąc pod uwagę bardzo szeroki zakres zagadnień, które obejmuje życie prywatne, przypadki objęte tym pojęciem można pogrupować w trzy szerokie kategorie (czasem pokrywające się), aby zapewnić pewne sposoby kategoryzacji, a mianowicie: 1) integralność fizyczną, psychiczną lub moralną jednostki; 2) prywatność jednostki; 3) tożsamość i autonomię jednostki¹⁶.

Na stopień, w jakim w życiu prywatnym może pojawić się problem ingerencji prasy lub ujawnienia intymnych, nie zniesławiających szczegółów życia prywatnego, będzie miał wpływ między innymi, stopień, w jakim zainteresowana osoba zwróciła na siebie uwagę, charakter i stopień ingerencji w sferę prywatną i zdolność krajowych środków prawnych do zapewnienia skutecznego i odpowiedniego zadośćuczynienia¹⁷. Zakresem art. 8 konwencji objęte jest ponadto prawo jednostki do ochrony reputacji. W celu zastosowania art. 8 konwencji atak na reputację jednostki musi osiągnąć odpowiedni poziom powagi i dokonać się w sposób powodujący naruszenie prawa do

9 Decyzja ETPCz nr 6825/75 z 18 maja 1976 r.

10 Wyrok ETPCz z 5 września 2017 r. w sprawie *Barbulescu p-ko Rumunii*; wyrok ETPCz z 24 lutego 1998 r. w sprawie *Botta p-ko Włochom*.

11 Wyrok ETPCz z 12 czerwca 2014 r. w sprawie *Fernandez Martinez p-ko Hiszpanii*.

12 Wyrok ETPCz z 25 września 2018 r. w sprawie *Denisov p-ko Ukrainie*.

13 Wyrok ETPCz z 28 stycznia 2003 r. w sprawie *Peck p-ko Wielkiej Brytanii*.

14 Wyrok ETPCz z 25 czerwca 2019 r. w sprawie *Nicolae Virgiliu Tănase p-ko Rumunii*.

15 European Court of Human Rights. *Guide on Article 8 of the Convention* (2019), 20, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf.

16 Ibidem.

17 Decyzje ETPCz z 16 stycznia 1998 r. n-ry 28851/95 i 28852/95 i decyzja ETPCz z 21 października 1998 r. nr 36908/97. Zob. też wyrok ETPCz z 24 czerwca 2004 r. w sprawie *Von Hannover p-ko Niemcom*.

osobistego korzystania z prawa do poszanowania życia prywatnego.¹⁸ W sprawie *Egill Einarsson p-ko Islandii*, osoba publiczna w Islandii była przedmiotem obraźliwego komentarza na Instagramie, w którym to komentarzu została nazwana gwałcicielem (z ang. *rapist*). ETPCz orzekł, że komentarz tego rodzaju mógł spowodować naruszenie prawa jednostki do życia prywatnego, jako że osiągnął odpowiedni poziom powagi. ETPCz stwierdził, że art. 8 konwencji powinien być interpretowany w ten sposób, że nawet w sytuacjach, gdzie zachowania osób publicznych wywołują gorącą debatę, osoby te nie powinny być publicznie oskarżane o popełnienie czynów przestępczych, jeśli takie twierdzenie nie jest poparte faktami¹⁹.

Istotnym składnikiem życia rodzinnego jest prawo do wspólnego życia, tak aby relacje mogły się normalnie rozwijać²⁰, a członkowie rodziny mogli cieszyć się swoim towarzystwem²¹. Trybunał bada zatem faktyczne więzi rodzinne, takie jak np. wspólne zamieszkanie²². Inne czynniki będą obejmować długość związku i, w przypadku par, to, czy posiadają dzieci²³. W sprawie *Abrens p-ko Niemcom*, trybunał nie stwierdził faktycznego życia rodzinnego, gdzie związek między matką a skarżącym zakończył się około rok przed poczęciem dziecka, a ich dalsze stosunki miały charakter wyłącznie seksualny²⁴. Należy również wziąć pod uwagę zgodność postępowania skarżących z prawem²⁵. Pomimo braku związku biologicznego i związku rodzicielskiego uznanego przez państwo – stronę konwencji, trybunał stwierdził, że istniało życie rodzinne między rodzicami zastępczymi, którzy tymczasowo opiekowali się dzieckiem, a dzieckiem o którym mowa, a wynikało ono z istnienia

18 European Court of Human Rights. *Guide on Article 8 of the Convention* (2019), 31, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf.

19 Wyrok ETPCz z 7 listopada 2017 r. w sprawie *Egill Einarsson p-ko Islandii*.

20 Wyrok ETPCz z 13 czerwca 1979 r. w sprawie *Marckx p-ko Belgii*.

21 Wyrok ETPCz z 24 marca 1988 r. w sprawie *Olsson p-ko Szwecji (nr 1)*.

22 Wyrok ETPCz z 18 grudnia 1986 r. w sprawie *Johnston i inni p-ko Irlandii*.

23 Wyrok ETPCz z 22 kwietnia 1997 r. w sprawie *X, Y i Z p-ko Wielkiej Brytanii*.

24 Wyrok ETPCz z 22 marca 2012 r. w sprawie *Abrens p-ko Niemcom*.

25 Wyrok ETPCz z 24 stycznia 2017 r. w sprawie *Paradiso i Campanelli p-ko Włochom*.

bliskich więzi osobistych między nimi, rolę, jaką dorośli spełniali w stosunku do dziecka oraz czasu spędzonego razem²⁶.

Artykuł 8 konwencji nie gwarantuje ani prawa do założenia rodziny, ani prawa do adopcji²⁷. Prawo do poszanowania „życia rodzinnego” nie chroni samego pragnienia założenia rodziny; zakłada istnienie rodziny lub przynajmniej potencjalny związek między, na przykład, dzieckiem pozamałżeńskim a jego naturalnym ojcem, lub związek, który powstaje z autentycznego małżeństwa, nawet jeśli życie rodzinne nie zostało jeszcze w pełni ustalone, lub związek między ojcem a jego prawowitym dzieckiem, nawet jeśli okaże się, po latach, że nie ma podstaw biologicznych²⁸. Trybunał wskazuje ponadto, że zamiar skarżącej dotyczący rozwijania nieistniejącego „życia rodzinnego” z jej siostrzeńcem, stając się jego opiekunem prawnym, wykracza poza zakres „życia rodzinnego” chronionego przez art. 8 konwencji²⁹. Jeżeli jednak nie można ustalić istnienia życia rodzinnego, artykuł 8 konwencji może znajdować zastosowanie w zakresie dotyczącym prawa do życia prywatnego³⁰.

Miejsce zamieszkania (z. ang. *home*; z fr. *domicile*) rozumiane jest zazwyczaj jako miejsce, fizycznie zdefiniowana przestrzeń, gdzie toczy się życie prywatne i rodzinne. Jednostka ma prawo do poszanowania swego miejsca zamieszkania, w rozumieniu nie tylko prawa do fizycznej przestrzeni, ale także prawa do niezakłóconego korzystania z tej przestrzeni. Naruszenie prawa do poszanowania miejsca zamieszkania, nie jest ograniczone do konkretnych lub fizycznych naruszeń, takich jak np. nieuprawnione wejście do mieszkania, ale obejmuje także te naruszenia, które nie są konkretne lub fizyczne, a mogą być spowodowane hałasem, emisjami, zapachami lub innymi formami naruszenia. Poważne naruszenie ma miejsce wówczas gdy skutkuje naruszeniem

26 Wyrok ETPCz z 27 kwietnia 2010 r. w sprawie *Moretti i Benedetti p-ko Włochom*; wyrok ETPCz z 17 stycznia 2012 r. w sprawie *Kopf i Liberda p-ko Austrii*.

27 European Court of Human Rights. *Guide on Article 8 of the Convention* (2019), 54, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf. W kwestii związków osób tej samej płci zob. wyrok ETPCz z 24 czerwca 2010 r. w sprawie *Schalk i Kopf p-ko Austrii*.

28 Wyrok ETPCz z 24 stycznia 2017 r. w sprawie *Paradiso i Campanelli p-ko Włochom*.

29 Wyrok ETPCz z 17 kwietnia 2018 r. w sprawie *Lazoriva p-ko Ukrainie*.

30 Wyrok ETPCz z 24 stycznia 2017 r. w sprawie *Paradiso i Campanelli p-ko Włochom*; wyrok ETPCz z 17 kwietnia 2018 r. w sprawie *Lazoriva p-ko Ukrainie*.

prawa jednostki do poszanowania jej miejsca zamieszkania uniemożliwiającej jej korzystanie z zalet jej miejsca zamieszkania³¹.

Prawo do poszanowania „korespondencji” w rozumieniu art. 8 konwencji ma na celu ochronę poufności komunikacji w wielu różnych sytuacjach. Pojęcie to oczywiście obejmuje listy o charakterze prywatnym lub zawodowym³², w tym także, gdy nadawca lub odbiorca jest więźniem³³, ale także paczki zatrzymane przez celników³⁴. Obejmuje także rozmowy telefoniczne z lokali prywatnych lub biznesowych³⁵ i z więzienia³⁶, a ponadto odnosi się do przychwytywania informacji dotyczących takich rozmów (data, czas trwania, wybrane numery)³⁷. Gdy chodzi o nowe technologie, to są one również objęte zakresem ochrony art. 8 konwencji, w szczególności chodzi tutaj o wiadomości elektroniczne (e-maile)³⁸, korzystanie z Internetu³⁹ oraz dane przechowywane na serwerach komputerowych⁴⁰, w tym na dyskach twardech⁴¹ oraz dyskietkach⁴².

Przykładem naruszenia prawa do poszanowania korespondencji jest sprawa *Mehmet Nuri Özen i inni p-ko Turcji*⁴³. Skarżący odsiadywali karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym o zastrzonym rygorze. Komisja dyscyplinarna w tym zakładzie karnym zdecydowała o otwarciu listów skarżących, które to listy napisane były w języku kurdyjskim i zaadresowane do innych więźniów odsiadujących karę w zakładzie karnym. Po upomnieniu

-
- 31 Wyrok ETPCz z 16 listopada 2004 r. w sprawie *Gómez Moreno p-ko Hiszpanii*.
- 32 Wyrok ETPCz z 16 grudnia 1992 r. w sprawie *Niemietz p-ko Niemcom*.
- 33 Wyrok ETPCz z 25 marca 1983 r. w sprawie *Silver i inni p-ko Wielkiej Brytanii*.
- 34 Wyrok ETPCz z 5 listopada 1981 r. w sprawie *X p-ko Wielkiej Brytanii*.
- 35 Wyrok ETPCz z 16 lutego 2000 r. w sprawie *Amann p-ko Szwajcarii*.
- 36 Wyrok ETPCz z 22 maja 2008 r. w sprawie *Petrov p-ko Bułgarii*.
- 37 Wyrok ETPCz z 25 września 2001 r. w sprawie *PG i JH p-ko Wielkiej Brytanii*.
- 38 Wyrok ETPCz z 3 kwietnia 2007 r. w sprawie *Copland p-ko Wielkiej Brytanii*.
- 39 Ibidem.
- 40 Wyrok ETPCz z 16 października 2007 r. w sprawie *Wieser i Bicos Beteiligungen GmbH p-ko Austrii*.
- 41 Wyrok ETPCz z 27 września 2005 r. w sprawie *Petri Sallinen i inni p-ko Finlandii*.
- 42 Wyrok ETPCz z 22 maja 2008 r. w sprawie *Iliya Stefanov p-ko Bułgarii*.
- 43 Wyrok ETPCz z 2 lutego 2010 r. w sprawie *Mehmet Nuri Özen i inni p-ko Turcji*.

skarżących, że pisma powinny być, co do zasady, napisane w języku tureckim, władze zakładu karnego poinformowały skarżących, że nie mogą ich przetłumaczyć z powodu braku wykwalifikowanego w tym celu personelu, a więc nie były też w stanie ocenić, zgodnie z wewnętrznymi regulacjami, czy treść listów była „nieszkodliwa”. W związku z tym władze zakładu karnego postanowiły zwrócić listy ich nadawcom. Stosowne sądy krajowe oddaliły skargi skarżących na ww. decyzję władz zakładu karnego. W swoich skargach do ETPCz skarżący twierdzili, że ich prawo do wolności korespondencji zostało naruszone. Trybunał, oceniając skargi skarżących, skupił się w pierwszej kolejności na ocenie, czy w sprawie doszło do ingerencji władz publicznych w prawo skarżących do poszanowania ich korespondencji. Trybunał orzekł, że samo monitorowanie korespondencji więźniów przez władze stanowi „ingerencję” w ich prawo do poszanowania korespondencji w rozumieniu art. 8 konwencji. Oznacza to, że faktyczna treść korespondencji nie ma znaczenia przy ustalaniu, czy środek ograniczający stanowi „ingerencję”: liczy się to, czy prywatna korespondencja została zakłócona. Według trybunału oczywistym było, że ww. decyzje o nieprzesyłaniu listów stanowiły ingerencję w prawo do poszanowania korespondencji. Trybunał stwierdził, że taka ingerencja narusza art. 8 konwencji, chyba że jest „zgodna z prawem”, realizuje jeden lub więcej uzasadnionych celów, o których mowa w art. 8 konwencji, i jest „niezbędna w demokratycznym społeczeństwie” do osiągnięcia tych celów. Trybunał przyznał przede wszystkim, że należy domagać się pewnej kontroli nad korespondencją więźniów i nie jest ona sama w sobie niezgodna z konwencją, biorąc pod uwagę zwykle i uzasadnione wymogi wykonywania kary pozbawienia wolności. Jednocześnie ETPCz stwierdził, że tylko korespondencja, której treść stanowi zagrożenie dla porządku i bezpieczeństwa w więzieniu, tj. np. umożliwia komunikację między organizacjami terrorystycznymi lub przestępczymi, zawiera fałszywe lub wprowadzające w błąd informacje, które mogą wywołać panikę u osób lub instytucji, lub zawiera groźby lub obelgi, może zostać wstrzymana. Ponieważ władze zakładu karnego nie były w stanie zrozumieć języka, w którym listy zostały napisane, oświadczyły one, że nie są w stanie ustalić, czy treść listów jest „nieszkodliwa”. Ponieważ prawo wymagało od władz zakładu karnego ustalenia obraźliwego charakteru korespondencji przed ingerencją w nią, powstaje pytanie o podstawę prawną ingerencji. Trybunał zauważył, że w sprawie, żadne prawo lub regulacje nie przewidywały możliwości używania przez więźniów języka innego niż turecki w korespondencji pisemnej, ani też nie zabraniały tego ani nie nakładały żadnych ograniczeń w tym przedmiocie. Tak więc, choć zgodnie z prawem krajowym przypisanie organom uprawnień do monitorowania i cenzurowania korespondencji zależy wyłącznie od ich treści, w tym konkretnym wypadku władze zakładu karnego nie uwzględniły treści poszczególnych listów. Ich decyzje o nieprzekazywaniu korespondencji nadawców nie były oparte na żadnej z przyczyn wymienionych w przepisach ustawowych lub wykonawczych.

Trybunał stwierdził zatem, że zarzucana ingerencja nie była „zgodna z prawem” i orzekł o naruszeniu przez Turcję art. 8 konwencji.

W sprawach, w których stosowanie art. 8 konwencji musi być zestawione i wyważone ze stosowaniem art. 10 konwencji (wolność wypowiedzi), ETPCz przyjął następujące kryteria wymagające rozstrzygnięcia: 1) znaczenie ujawnionej informacji dla debaty publicznej; 2) czy ujawniona informacja wskazuje na niegodziwe postępowanie osoby, której ta informacja dotyczy; 3) przedmiot informacji; 4) treść, forma oraz skutki publikacji, w której ujawniono informację; 5) sposób w jaki uzyskano informację⁴⁴. Niektóre z ww. kryteriów mogą być bardziej lub mniej relewantne w odniesieniu do okoliczności konkretnej sprawy⁴⁵.

W sprawie *Alkaya p-ko Turcji* ETPCz stwierdził, że wybór miejsca zamieszkania jest decyzją zasadniczo prywatną, a swobodne korzystanie z tego wyboru stanowi integralną część sfery osobistej autonomii chronionej przez art. 8 konwencji. W tym sensie adres domowy osoby to dane osobowe lub informacje, które są kwestią prywatności i jako takie cieszą się ochroną zapewnianą tej osobie⁴⁶. W ww. sprawie *Alkaya p-ko Turcji* w publikacji prasowej ujawniono informację o włamaniu do domu tureckiej aktorki Yasemin Alkaya (osoba publiczna). Oprócz podstawowej informacji o włamaniu ujawniono także adres miejsca zamieszkania tej osoby. W postępowaniu przed sądami krajowymi pełnomocnik skarżącej wywodziła, że przez fakt ujawnienia jej adresu zamieszkania nie czuła się ona sama dłużej bezpiecznie w swoim domu. Twierdziła, że ujawnienie adresu zamieszkania jej klientki nie miało związku z wolnością wypowiedzi, a miało w zamiarze wskazanie jej jako celu (z fr. *cible*). Przed domem aktorki gromadziły się niepożądane osoby⁴⁷. ETPCz, zestawiając art. 8 i 10 konwencji, stwierdził, że kwestią przesądzającą w sprawie jest kryterium znaczenia informacji o adresie zamieszkania aktorki dla debaty publicznej, a także konsekwencje jakie niesie ze sobą ujawnienie tej informacji⁴⁸. ETPCz orzekł, że w ww. sprawie doszło do naruszenia art. 8 konwencji⁴⁹.

Artykuł 8 konwencji zakresem swojej ochrony obejmuje życie prywatne, życie rodzinne, miejsce zamieszkania oraz korespondencję. Głównym

44 Wyrok ETPCz z 7 lutego 2012 r. w sprawie *Von Hannover p-ko Niemcom (no.2)*; wyrok ETPCz z 7 lutego 2012 r. w sprawie *Axel Springer AG p-ko Niemcom*.

45 Wyrok ETPCz z 27 czerwca 2017 r. w sprawie *Medžlis Islamske Zajednice Brčko i inni p-ko Bośni i Hercegowinie*.

46 Wyrok ETPCz z 9 października 2012 r. w sprawie *Alkaya p-ko Turcji*.

47 Ibidem.

48 Wyrok ETPCz z 9 października 2012 r. w sprawie *Alkaya p-ko Turcji*.

49 Ibidem.

celem tego przepisu jest ochrona przed arbitralnym naruszeniem przez władze publiczne praw objętych zakresem ochrony. Dodatkowo, na państwach – stronach konwencji – spoczywa obowiązek zagwarantowania, żeby prawa, o których mowa w art. 8 konwencji, były uznawane i szanowane w relacjach między osobami fizycznymi a prawnymi. Z tych względów każdy, nie wyłączając osób sprawujących funkcje publiczne, ma uzasadnione oczekiwanie, że jego prawa z art. 8 konwencji będą chronione⁵⁰. Przykładowo, w literaturze przedmiotu wskazuje się, że: „Artykuł 8 może nakładać na państwo pozytywne obowiązki w odniesieniu do zachowania osób prywatnych, a to może nawet obejmować wymaganie pozytywnych działań od osób prywatnych. W efekcie orzecznictwo w tych obszarach, takie jak dotyczące obowiązku spoczywającego na rodzicu, aby umożliwić drugiemu rodzicowi kontakt z dzieckiem, stanowi obowiązek państwa w zakresie zapewnienia zgodności działań jednostki z prawem”⁵¹.

Warunki, na jakich państwo – strona konwencji – może ingerować w korzystanie z praw chronionych art. 8, są określone w art. 8 ust. 2 konwencji, a mianowicie ingerencja możliwa jest w interesie bezpieczeństwa narodowego, bezpieczeństwa publicznego lub dobrobytu gospodarczego kraju, w celu zapobiegania przestępstwom, w celu ochrony zdrowia lub moralności lub w celu ochrony praw i wolności innych osób. Ograniczenia są dozwolone jeżeli są „zgodne z prawem” lub „określone przez prawo” i „niezbędne w demokratycznym społeczeństwie” dla ochrony jednego z wyżej wymienionych celów. Oceniając test konieczności w demokratycznym społeczeństwie danego ograniczenia, ETPCz często musi równoważyć interesy skarżącego chronione przez art. 8 konwencji i interesy strony trzeciej chronione przez inne postanowienia konwencji i poszczególnych do niej protokołów. Na marginesie warto zauważyć, że art. 8 EKPC posługuje się terminem „demokratyczne społeczeństwo”, podczas gdy w polskiej konstytucji mowa jest o „demokratycznym państwie”⁵².

Państwo – strona konwencji – musi nie tylko powstrzymać się od ingerencji w prawa chronione art. 8 konwencji, ale powinno ponadto podjąć kroki zmierzające do zapewnienia szacunku tym prawom, czy to poprzez zapewnienie im ochrony w ustawodawstwie krajowym czy poprzez bardziej szczegółowe środki mając na uwadze potrzeby i zaradność danej społeczności

50 European Court of Human Rights. *Guide on Article 8 of the Convention* (2019), 20, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf.

51 David Harris, *Law of the European Convention on human rights / D.J. Harris, M. O'Boyle, C. Warbrick* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 385.

52 Zob. art. 31 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 ze zm.).

i poszczególnych jednostek⁵³. Chociaż art. 8 konwencji nie zawiera wyraźnych wymogów proceduralnych, proces decyzyjny związany ze środkami ingerencji musi być uczciwy i wystarczający, aby zapewnić należyte poszanowanie interesów chronionych przez ten przepis⁵⁴, w szczególności gdy chodzi o dzieci i opiekę nad nimi⁵⁵. Trybunał stwierdził również, że w sprawach, w których długość postępowania ma wyraźny wpływ na życie rodzinne skarżącego, wymagane jest bardziej rygorystyczne podejście, a środek dostępny w prawie krajowym powinien być zarówno zapobiegawczy, jak i kompensacyjny⁵⁶.

Należy wskazać, że wpływ na relacje łączące sądy krajowe i ETPCz ma długoletnia zasada prawa międzynarodowego, a mianowicie zasada subsydiarności.

Można przyjąć, że zasada subsydiarności reguluje położenie i wykonywanie władzy w ramach politycznego lub prawnego porządku, i stanowi, że ciężar dowodu spoczywa na tym, kto dąży do centralizacji władzy⁵⁷.

W sytuacji zbiegu kompetencji krajowych i międzynarodowych, kiedy zarówno podmioty krajowe, jak i międzynarodowe mogą wykonywać tę samą przedmiotowo określoną działalność, następuje konieczność odwołania się do zasady subsydiarności⁵⁸. Na ogólne pytanie, czy kompetencje te mogą być wykonywane w sposób różny (lecz nie dowolny) na poziomie krajowym i międzynarodowym, należałoby odpowiedzieć twierdząco, a wynika to z samej istoty zasady subsydiarności, która – w wypadku przeciwnej odpowiedzi – byłaby zasadą zbędną. Zasada subsydiarności nie znajduje zastosowania do kompetencji wyłącznych, zastrzeżonych tylko dla jednego z podmiotów.

W sytuacji, w której podmioty krajowe, jak i międzynarodowe mogą wykonywać tę samą przedmiotowo określoną działalność, następuje

53 Wyrok ETPCz z 25 marca 1993 r. w sprawie *Costello-Roberts p-ko Wielkiej Brytanii*; wyrok ETPCz z 12 lipca 2005 r. w sprawie *Moldovan p-ko Rumunii*.

54 Wyrok ETPCz z 23 października 2018 r. w sprawie *Petrov i X p-ko Rosji*.

55 Wyrok ETPCz z 8 lipca 1987 r. w sprawie *W p-ko Wielkiej Brytanii*.

56 Wyrok ETPCz z 22 kwietnia 2010 r. w sprawie *Macready p-ko Czechom*.

57 Andreas Follesdal, *The Principle of Subsidiarity as a Constitutional Principle in International Law: The case of the EU and the European Convention on Human Rights*, 2011, <https://ecpr.eu/filestore/paperproposal/bbd954cc-d0d8-49f0-a800-8e4bb422fb11.pdf>, 2011.

58 Sabino Cassese, *Ruling indirectly Judicial subsidiarity in the ECtHR*, Strasbourg, 2015, https://www.echr.coe.int/Documents/Speech_20150130_Seminar_Cassese_ENG.pdf. Zob. też Christos Giannopoulos, „The Reception by Domestic Courts of the Res Interpretata Effect of Jurisprudence of the European Court of Human Rights” *Human Rights Law Review*, nr 3, 2019: 558.

konieczność odwołania się do zasady subsydiarności. W relacji ETPCz a sądy krajowe (głównie chodzi o sądy najwyższych instancji) zasadę subsydiarności można – w mojej ocenie – scharakteryzować w dwóch aspektach: 1) proceduralnym i 2) materialnym. Gdy chodzi o ten pierwszy, to jest nim zawarty w art. 35 ust. 1 konwencji obowiązek wyczerpania krajowej drogi prawnej przed wniesieniem skargi do trybunału. Aspekt materialny zasady subsydiarności stanowi – w mojej ocenie – tzw. margines uznania (z ang. *margin of appreciation*), pozwalający państwu – stronie konwencji – podejmować decyzje ograniczające wykonywanie poszczególnych praw i wolności zawartych w konwencji. Ograniczenia takie muszą zazwyczaj wynikać z uzasadnionego celu, ustanowionego w prawie, i być niezbędne w demokratycznym społeczeństwie. Chodzi o to, że państwo – strona konwencji – jest w lepszej sytuacji, aby ustalić stan faktyczny konkretnej sprawy, przeprowadzić postępowanie dowodowe. Ponadto państwo – strona konwencji – odpowiada za realizację innych swoich celów, ze względu na które może dochodzić do proporcjonalnego ograniczania wykonywania określonych praw i wolności zawartych w konwencji.

Przy ustalaniu szerokości marginesu uznania, który może być wykorzystywany przez państwo przy podejmowaniu decyzji w jakiegokolwiek sprawie na podstawie art. 8, należy wziąć pod uwagę szereg czynników⁵⁹. Trybunał uznaje, że władze korzystają z szerokiego marginesu uznania, w szczególności przy podejmowaniu decyzji dotyczących opieki nad dzieckiem⁶⁰ lub przy opracowywaniu przepisów rozwodowych i wdrażaniu ich w szczególnych przypadkach⁶¹ lub w odniesieniu do ustalenia statusu prawnego dziecka⁶². Podkreśla się, że wymagana jest ścisła kontrola w odniesieniu do wszelkich dalszych ograniczeń, takich jak ograniczenia nakładane przez te organy na prawa rodzicielskie, a także w odniesieniu do wszelkich prawnych gwarancji mających na celu zapewnienie skutecznej ochrony prawa rodziców i dzieci do poszanowania ich życia rodzinnego. Takie dalsze ograniczenia pociągają za sobą niebezpieczeństwo, że relacje rodzinne między małym dzieckiem a jednym lub obojgiem rodziców zostaną skutecznie ograniczone⁶³. Margines uznania jest bardziej ograniczony w kwestii praw do kontaktów

59 European Court of Human Rights, *Guide on Article 8 of the Convention* (2019), 55, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf.

60 Wyrok ETPCz z 30 września 2008 r. w sprawie *RK i AK p-ko Wielkiej Brytanii*.

61 Wyrok ETPCz z 10 stycznia 2017 r. w sprawie *Babiarz p-ko Polsce*.

62 Wyrok ETPCz z 24 stycznia 2019 r. w sprawie *Fröhlich p-ko Niemcom*.

63 Wyrok ETPCz z 11 października 2001 r. w sprawie *Sahin p-ko Niemcom*.

i informacji⁶⁴ i znacznie węższy, jeśli chodzi o przedłużenie separacji rodzica i dziecka. W takich wypadkach państwa – strony konwencji – mają obowiązek podjąć środki w celu ponownego połączenia rodziców i dzieci⁶⁵.

3. Podsumowanie

Podsumowując można stwierdzić, że zakresem ochrony art. 8 EKPC objętych jest szereg okoliczności prawnych i faktycznych. Same pojęcia „życie prywatne”, „życie rodzinne”, „mieszkanie” i „korespondencja” są na gruncie orzecznictwa ETPCz pojęciami niezwykle obszernymi, autonomicznymi. Przykładowo, z orzecznictwa ETPCz wynika, że „życie prywatne” to strefa, w której każdy może swobodnie dążyć do rozwoju i realizacji swojej osobowości. Cechą „życia rodzinnego” natomiast jest prawo do wspólnego życia, aby relacje mogły się normalnie rozwijać, a członkowie rodziny mogli cieszyć się swoją obecnością. „Mieszkanie” nie ogranicza się tylko i wyłącznie do fizycznie zdefiniowanej przestrzeni, obejmuje również prawo do niezakłóconego korzystania z tej przestrzeni, a prawo do poszanowania „korespondencji” ma na celu ochronę poufności komunikacji w różnych sytuacjach. W mojej ocenie tworzenie pojęcia autonomicznego na gruncie orzecznictwa ETPCz jest wynikiem z jednej strony oceny przez ETPCz tzw. warunków dnia dzisiejszego w konkretnej sprawie, a z drugiej strony, jest wynikiem konieczności zapewnienia przez ETPCz szacunku dla państw – stron konwencji – które zgodziły się przystąpić do konwencji w określonym jej brzmieniu. Art. 8 konwencji stosowany jest zarówno w „podstawowej” relacji wertykalnej (jednostka – państwo) ale, jak wynika z orzecznictwa ETPCz, także w relacji horyzontalnej (jednostka – jednostka). Przykładem tej ostatniej relacji może być relacja, jaka zachodzi między interesami chronionymi przez art. 8 konwencji a art. 10 konwencji. Z jednej strony, możemy mieć do czynienia z prawem jednostki do życia prywatnego, z drugiej strony, możemy mieć do czynienia z prawem prasy (dziennikarza) do wolności wypowiedzi. Innym przykładem horyzontalnego stosowania art. 8 EKPC są sprawy dotyczące spoczywającego na jednym z rodziców obowiązku umożliwienia drugiemu rodzicowi kontaktu z dzieckiem, gdyż prawo do życia rodzinnego przysługuje obojgu rodzicom. Warto wreszcie zauważyć, że naruszenie art. 8 konwencji może nastąpić zarówno w jego aspekcie materialnym, jak i proceduralnym. Za przykład mogą posłużyć sprawy, w których długość postępowania ma wyraźny wpływ na życie rodzinne skarżącego. Nie ma wówczas konieczności odrębnego rozważania zarzutu naruszenia prawa do postępowania w rozsądnym terminie wynikającego z art. 6 EKPC.

Wpływ na relacje łączące sądy krajowe i ETPCz ma długoletnia zasada prawa międzynarodowego jaką jest zasada subsydiarności. W mojej ocenie

64 Wyrok ETPCz z 24 stycznia 2019 r. w sprawie *Fröhlich p-ko Niemcom*.

65 Wyrok ETPCz z 14 stycznia 2003 r. w sprawie *K.A. p-ko Finlandii*.

można ją scharakteryzować w dwóch aspektach: 1) proceduralnym, który odnosi się do konieczności wyczerpania drogi prawnej w kraju przed wniesieniem skargi do ETPCz i 2) materialnym, który stanowi tzw. doktryna marginesu uznania. Gdy chodzi o ten pierwszy wymóg, to jest nim zawarty w art. 35 ust. 1 konwencji obowiązek wyczerpania krajowej drogi prawnej przed wniesieniem skargi do trybunału. Aspekt materialny zasady subsydiarności stanowi – w mojej ocenie – tzw. margines uznania (z ang. *margin of appreciation*) pozwalający państwu – stronie konwencji – podejmować decyzje ograniczające wykonywanie poszczególnych praw i wolności zawartych w konwencji. Ograniczenia takie muszą zazwyczaj wynikać z uzasadnionego celu ustanowionego w prawie i być niezbędne w demokratycznym społeczeństwie. Chodzi o to, że państwo – strona konwencji – jest w lepszej sytuacji, by ustalić stan faktyczny konkretnej sprawy, przeprowadzić postępowanie dowodowe. Ponadto, państwo – strona konwencji – odpowiada za realizację innych swoich celów, ze względu na które może dochodzić do proporcjonalnego ograniczania wykonywania określonych praw i wolności zawartych w konwencji. Należy podkreślić, że stosowanie ww. doktryny nie należy ograniczać jedynie do sytuacji ograniczania praw. Równie dobrze może ona bowiem znaleźć zastosowanie do sytuacji przyznania praw np. w krajowym ustawodawstwie. W kontekście art. 8 EKPC trybunał uznaje, że władze korzystają z szerokiego marginesu uznania, w szczególności przy podejmowaniu decyzji dotyczących opieki nad dzieckiem lub przy opracowywaniu przepisów rozwodowych i wdrażaniu ich w szczególnych przypadkach lub w odniesieniu do ustalenia statusu prawnego dziecka. Mimo długoletniej obecności ww. doktryny w orzecznictwie ETPCz polskie sądy i trybunały niezmiernie rzadko się do niej odwołują.

Warto wskazać, że zasada subsydiarności jest obecna także w relacjach między sądami krajowymi a Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Chyba najczęściej znajduje ona zastosowanie w relacji łączącej sąd konstytucyjny Republiki Federalnej Niemiec (niem. *Bundesverfassungsgericht*) i Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej⁶⁶.

Innym zagadnieniem, niezwykle interesującym i ważnym, jest kwestia granic tzw. marginesu uznania przysługującego sądom krajowym (czy szerzej władzom krajowym) oraz sytuacja, w której trybunał orzeka inaczej niż zrobiły to sądy krajowe w konkretnej sprawie. Moim zdaniem, dokonując oceny tego zagadnienia, oprócz argumentów prawnych należy wziąć pod uwagę także zasady etyki i to zarówno te odnoszące się do sędziów sądów

66 Zob. np. BVerfG, wyrok z 5 maja 2020 r. – 2 BVR 859/15, http://www.bverfg.de/e/rs20200505_2bvr085915en.html.

krajowych, jak i te odnoszące się do sędziów sądów międzynarodowych, w tym ETPCz⁶⁷.

Bibliografia

- Cassese Sabino, Ruling indirectly Judicial subsidiarity in the ECtHR. Strasbourg, 2015. https://www.echr.coe.int/Documents/Speech_20150130_Seminar_Cassese_ENG.pdf.
- Dampc-Kryspowicka Natalia, „Prawa transseksualisty w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka a oddziaływanie na polskim system prawny”, [w:] *Wpływ Europejskiej Konwencji Praw Człowieka na system ochrony praw człowieka oraz międzynarodowe prawo karne i humanitarne*, red. Elżbieta Karska, 328-338. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Mówią Wieki, 2013.
- European Court of Human Rights. *Guide on Article 8 of the Convention*. Data ostatniej modyfikacji Sierpień 31, 2019. https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf.
- Follesdal Andreas, The Principle of Subsidiarity as a Constitutional Principle in International Law: The case of the EU and the European Convention on Human Rights. 2011. <https://ecpr.eu/filestore/paperproposal/bbd954cc-d0d8-49f0-a800-8e4bb422fb11.pdf>.
- Garlicki Lech, *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1-18*. Warszawa: C.H. Beck, 2010.
- Giannopoulos Christos, „The Reception by Domestic Courts of the Res Interpretata Effect of Jurisprudence of the European Court of Human Rights.” *Human Rights Law Review*, November 2019: 537-559. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngz021>.
- Harris David, *Law of the European Convention on human rights / D.J. Harris, M. O'Boyle, C. Warbrick*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Reid Karen, *A practitioner's guide to the European Convention on Human Rights*. Londyn: Sweet & Maxwell, 2011.
- Schmalenbach Kirsten, Oliver Dörr. *Vienna Convention on the Law of Treaties. A Commentary*. Heidelberg-Berlin: Springer, 2012.

67 Zob. Kamil Strzępek, „Zasady etyki sędziów i byłych sędziów Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej”, [w:] *Prawo jako zawód i powołanie. Deontologia i etos zawodowy polskich prawników w badaniach socjologicznych*, red. Aleksandra Syryt, Sławomir Zaręba, Marcin Zarzecki, (Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, 2018), 281.

- Strzępek Kamil, „Zasady etyki sędziów i byłych sędziów Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej”, [w:] *Prawo jako zawód i powołanie. Deontologia i etos zawodowy polskich prawników w badaniach socjologicznych*, red. Aleksandra Syryt, Sławomir Zaręba i Marcin Zarzecki, 278-283. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, 2018.
- Szubert Ewa, „Prawo do poszanowania życia rodzinnego w kontekście uprowadzenia dziecka za granicę”, W *Globalne problemy ochrony praw człowieka*, red. Elżbieta Karska, 185-194. Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2015.